

КАСБИ ЎРТА АСРЛАРДА

т.ф.н. А. Ҳасанов (Қарши ДУ)

Калим сўзлар: Касби, Истахри, Қасаба, Касба, Насаф, қишлоқ, работ, шаҳар, Казбион, Касбавий.

Ключевые слова: Касби, Истахри, Касаба, Касба, Насаф, село, рабат, город, Казбион, Касбавий.

“Касби” атамаси “Ҳудуд ул-олам”да, Истахрий, ибн Хавқал асарларида Касба шаклида қайд этилган. Марқа қабиласи таркибига кирган қўй сўпи уруғининг бир тармоғи Касб деб аталган. Касб-Касби бўлиб кетган бўлиши мумкин. Қарши туманида Тожиқкасби қишлоғи мавжуд. (1:184)

Ҳозирги Касбида ҳам Хўжа Касби қишлоғи жойлашган. Олимларнинг фикрича, Касби арабча “Қасаба” (Кичик шаҳар, катта қишлоқ) сўзининг ўзгарган шакли. Касбини шаҳар, катта қишлоқ, кўрғон деб изоҳлаш мумкин. О.Г.Большаков Касбини шаҳар деб атаган, чунки Касбининг работи ва кўхандизи бўлган.

Манбаларга кўра Касби Насафдан 4 фарсах узоқликда бўлиб, унда жомеъ масжиди жойлашган. Истахрий Касбани Насафдан Кешга борадиган карвон йўлидан қўйида, Бухоро тарафида деб кўрсатади. Муқаддасий эса, Касбани Насафдан ҳажми жиҳатдан катта бўлганлигини қайд қилган. Арман манбаларида Касби Казбиён шаклида учрайди. Кейинги аср вақф ҳужжатларида ҳам бу жой номи қайд этилади (2:297-298). Бу ҳақда Бартольд, О.Г.Большаковлар ҳам ёзма манбалар асосида алоҳида тўхталиб ўтишган.

Қуйи Қашқадарёдаги Касби–Жанубий Сўғднинг энг йирик шаҳарларидан бири ҳисобланган. Касби милоднинг V-VI асрларида Сосонийлар билан Сўғд давлати чегарасидаги мустақкам истеҳкомга эга бўлган (3:92). Муаррих Ибн Хавқал унинг пойтахт Насафдан ҳам катталигини айтиб, бу шаҳарни “Касби қишлоғи” деб таърифлаган ва унда жомеъ масжиди мавжудлигини таъкидлаган.

Қашқадарё воҳасидаги Шулликтепадан 30 км, Қаршидан 35 км, жануби-ғарбда жойлашган қадимий Касби шаҳрининг бизнинг кунларгача

етиб келган харобалари ўрни ҳозирги Қашқадарё вилояти Касби тумани Касби қишлоғи атрофида жойлашган эди. Айни кунда унинг улкан марказий арки сақланган, холос. Арк шаҳарнинг марказида жойлашган бўлиб, майдони 180 x120 м, баландлиги 18 м. Арkning юзаси жуда нотекис. Унинг жануби-ғарбий қисмида томонлари 30x30 м. бўлган кенглик мавжуд. Арк худудидан милоднинг бошларига оид кулоллик буюмлари парчалари топилган. Арkning атрофини шаҳристон эгаллаган. Шаҳристон худуди деярли тўлалигича қабристонга айланиб кетган. Шаҳристонининг чегаралари, унинг қандай кўринишда бўлганлиги, майдони ва бошқа жиҳатлари ҳозиргача номаълум.

Қайсидир бир тарихий даврда шаҳристон ва работ ораларидаги деворлар кераксиз ҳолатга келиб бузилиб кетганлиги ва шу тариқа шаҳарнинг бу икки қисми қўшилиб кетганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Касбитапа ғарбдан шарққа қараб 1700 м., жанубдан шимолга қараб эса 900 м. чўзилган бўлиб, умумий майдони тахминан 165-170 гектарни ташкил этади. Жануби-ғарбий қисмида, шимолий ва шимоли-ғарбий қисмларини тахминан 1 км. масофага чўзилган яна бир нечта работлари эгаллаган (4:66).

Бу работларнинг катта қисми ҳозирги кунларда қабристонга айланиб кетган бўлса, бошқа катта қисмида замонавий турар-жойлар қурилган. Агар ёзма манбаларга таянган ҳолда Касбининг пойтахт Насафдан ҳам катталигини ҳисобга олсак, унинг майдони работлари билан бирга 300 гектар атрофида бўлган, дейиш мумкин. Араб муаррихи Абдулкарим Ас-Самъоний ёзадики, Касба (ёки “Касбажий”) ҳам деб айтилади. Насафдан 4 фарсах узоқликдаги қишлоқ. У ерда жоме масжиди ҳам бор (5:247). Шаҳарни қуйи археологик қатлами милоднинг бошларига тўғри келади.

Қадимшунос ва тарихчи олимлар С.К.Кабанов, Р.Х.Сулаймонов, Ш.С.Камолиддинов ва А.Раимқуловлар илк ўрта асрларга оид (V аср) арман манбаларида тилга олинган Казбион шаҳрини ўрта асрлардаги Касба шаҳри, ҳозирги Касбитапа билан локализация қиладилар (6:312). Айниқса Ш.Камолиддиновнинг китобида маълумотлар араб манбаларига таянган ҳолда Касби тарихи ёритилган (7:56-57). Э.В.Ртвеладзе эса Казбионни

Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари чегарасидаги Темир Дарвоза ва Ғузор оралиғига жойлаштиради (8:48).

Тадқиқотчиларнинг фикрларича, Касба номи арман манбаларида (V аср) “Ғазаба-Казбион” (кучли қалъа) тарзида берилган (9:58). Ғазаба-Казбионнинг жойлашган ўрни ҳақида фанда турлича фикрлар мавжуд. Шуниси эътиборга лойиқки, арман манбаларидаги Казбион ва Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сидаги Маймурғ тўғрисидаги маълумотларни биргаликда олиб қарасак, Казбионнинг ҳам, Маймурғнинг ҳам жойлашган ўринлари масаласи янада ойдинлашади.

Чунки Казбион (Касбитепа) ва Маймурғ (Майманоктепа) бир-бирларидан 13 км масофада жойлашган ва шу тариқа ушбу иккита алоҳида манба бир-бирларини тўлдиради ҳамда сосонийлар кўмондони Баҳром Чубиннинг туркларга зарба бериш учун бу ерларга келганлиги (589) тарихий ҳақиқат эканлигини исботлайди. Қадимшунос М.Е.Массон арман манбаларидаги бу маълумотдан Кушонлар давлатининг шимолий сарҳадлари чегараларини аниқлашда фойдаланиш лозимлигини кўрсатади (10:19).

Касби шаҳрининг илк ўрта асрларга оид моддий маданияти, шаҳар сифатидаги хусусияти тўғрисида бирон-бир маълумот йўқ, чунки Касбитепада археологик қазишмалар, археологик қидирув ва тозалаш ишлари умуман олиб борилмаган.

X-XII асрларга оид ёзма манбаларда Касбининг Насафдан ҳам катта эканлигини ёзилган ва бу шаҳар Сомонийлар давридан бошлаб, Бухоро – Балх (Насафга бормасдан) йўли устидаги энг йирик савдо марказларидан бири сифатида фаолият кўрсатган. Буни савдо йўли устида жойлашган сардобалар қолдиқлари ҳам тўла тасдиқлайди. (Майманок, Касби, Қамаш, Нишондаги Бўзачи, Бибичак, Яккасардоба, Бузругсардоба, Қамаш сардобаси ва бошқалар).

Касби ҳудудида Ўрта Осиёдаги энг қадимий меъморий обидалардан бири, XI-XII асрларга оид Султон Мир Ҳайдар макбаралар мажмуаси сақланиб қолган ва бу мажмуа мўғуллар истилосигача бўлган давр Ўрта Осиё

меъморчилигининг ноёб намуналаридан бири сифатида тадқиқ этилган (11:86-90, 96-104). Бу шаҳарда “Сайидлар” авлодлари яшаган.

1219-1220 йиллардаги Чингизхон бошчилигидаги мўғуллар истилоси даврида Касби ҳам Марказий Осиёнинг ўнлаб шаҳарлари каторида тамомила вайрон қилинган. Қуйи Қашқадарёда мўғуллар хужумидан сўнг фақат Касби тикланган холос, қолган шаҳар ва қишлоқлар батамом вайрон этилган ва ҳозирда тепалик тарзда сақланиб қолган. Лекин шаҳар мўғуллар ҳукмронлиги даврида яна аста-секинлик билан қадини тиклай бошлаган бўлсада, унинг асосий ҳудуди харобалар ҳолида қолиб кетган ва кейинги асрларда бу жойлар қабристонга айлана бошлаган.

Ҳозирги Касбитапа ўрта асрлардаги шаҳармонанд манзилнинг – қасабанинг кўҳандизи ва айлана девори бўлган. Маймурғ Насаф ва Базда кўрғонларига ўхшайди. Девор кўтарма асосида шаҳристон харобаси бўлиб, чўкиб қолган. Сақланиб қолган жойларда унинг кенглиги 30x100 газгача боради, бу жойдан оқ жигарранг сопол буюмлари синиқлари топилган. Шаҳристондан ташқарида қолган бино работлар – шаҳарнинг кўҳандизидан қарийиб бир чақиримга чўзилиб кетган қисми харобалари ястаниб ётади. Работнинг ғарбий қисмидан жуда кўп сонли сопол идишлар топилган бўлиб, улар X-XII асрларга тааллуқлидир. XIII аср бошларида содир бўлган мўғуллар босқини оқибатида қадимий Касби хувуллаб қолган. (2:366).

Мўғуллар босқинидан сўнг жуда кам холларда вайрон этилган жойлар қайта тикланган. Қадимшунос С.К.Кабанов таъкидлаганидек, мўғуллар босқинидан сўнг Касби аввалги ўрнида қайта тикланган жуда кам манзиллардан биридир. Буни XIV-XVI асрларда вужудга келган дахмали меъморли мажуаси далолат этади (4:67).

Кейинги асрларда ҳам Касби аҳолиси гавжум масканларидан бири сифатида фаолият юритганлигини XVI асрнинг сўнгги чорагида Абдуллахон II ҳукмронлиги даврида (1583-1598) Касби шаҳристонидан 1 км ғарбда маҳобатли намозгоҳ бунёд этилганлиги ҳам кўрсатади (11:31-32/ 11:52-53).

Намозгоҳ масжиди узун тўртбурчакли режага эга бўлиб, ҳажми 32,4x10 м, бир ўқда анфилада кўринишида жойлашган беш гумбазли уч томони очик айвон - галереялардан ташкил топган. Меҳроб ўртадаги айвонда жойлашган бўлиб у бошқа гумбазли айвонлардан каттароқ қилиб бунёд этилган. Унинг ичида минбар ва бинонинг орқа томонига туртиб чиққан, мураккаб қобирғали меҳроб тоқчаси мавжуд. Ғарбий деворда ёруғлик тушиши учун туйнуқлар қилинган. Шаҳардан намозгоҳ масжидига йўл борган. Бинонинг шарқ томонида томонлари тахминан 130x120 метрли бўлган, паҳса девор билан ўралган каттакон ҳовли, унда иккита ҳовуз ҳам мавжуд эди.

Тахминимизча, Касбида мўғуллар истилосига қадар ҳам намозгоҳ фаолият кўрсатган бўлиши эҳтимолга яқин ва у ҳозир таърифланган намозгоҳ ўрнида ёки унга яқин жойда ўрнашган. Касбида 12 та масжид мавжуд бўлган. Чунки ҳудуди жиҳатидан Насафдан ҳам катта бўлган бундай йирик шаҳарда намозгоҳнинг бўлмаслиги мумкин эмас. Бу биринчи сабаб бўлса, тахминимизнинг иккинчи сабаби – бизнинг Касби намозгоҳидаги кузатишларимизда шу нарсага эътибор берилдики, ҳозирда қад кўтариб турган ва Абдуллахон II даврида қурилган, деб таърифланадиган намозгоҳ деворларининг аксарият қисми бу давр учун эмас, балки асосан қорахонийлар даври учун хос бўлган йирик тўртбурчакли пишиқ ғиштлардан (чор ғишт) бунёд этилган.

Бундай йирик пишиқ чор ғиштлардан қурилган иморатлар қолдиқлари Шаҳрисабз шаҳри марказида олиб борилган археологик қазилмалар даврида кўплаб қўлга киритилган. Мўғуллар ҳужуми даврида вайронага айланган намозгоҳ харобалари Абдуллахон II даврида яна қайтадан тикланган ёки унинг қолдиқларидаги пишиқ ғиштлар тўла кўчириб олиниб янгидан намозгоҳ қурилган.

Ушбу намозгоҳ масжиди нафақат Касби шаҳри ёки атрофдаги қишлоқлар аҳолиси учун, балки бу ерда кейинги асрларгача ҳам самарали фаолият кўрсатган гавжум савдо йўли устида қурилганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Қолаверса, бу қарвон йўлининг устида, Касби аркидан 150 м

масофада шимоли-шарқда Абдуллахон II даврида бунёд этилган улкан сардоба ҳам фикримизни тўла тасдиқлайди. Кейинги пайтда янги бир сардобанинг топилганлиги ҳам бунинг яққол исботидир. Маҳаллий кишиларнинг шоҳидлик беришларича, Бухородан келиб бир томони Қаршига, бир томони Амударё бўйидаги Келиф кечуви томонга кетган карвон йўллари XX асрнинг 50-йилларида ҳам фаолият кўрсатган ва 1970-йиллардан бошлаб Қарши чўлини ўзлаштирилиб турлича суғориш тармоқларининг қазилиши (Миришкор канали ва бошқалар) натижасида амалиётдан чиққан.

Кўринадики, Касби Насаф воҳасининг йирик илмий ва маданий марказларидан бири сифатида ҳам шуҳрат қозонган. Тарих саҳифаларига диний ва дунёвий фанларда “Касбавий” таҳаллуси билан ном қозонган қатор алломалар ва уламолар номлари муҳрланган. Чунончи Касбида Абу Бакр Муҳаммад ибн Қосим Имроний ал-Касбавий (ваф.1120), Абу Аҳмад Исо ибн Аҳмад ибн Хусайин ал-Касбавий, Абу Муҳаммад Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Касбавий, Абул Ҳасан Али ибн Иброҳим ал-Касбавий, Абул Муаййад Мунир ибн Муҳаммад ал-Касбавий, Абу Наср Аҳмад ибн Исмоил ал-Касбавий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулмалик ал-Касбавий (ваф. 1019), Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Касбавий (1048-1102 йй.) каби илм-фан намояндалари яшаб ўтишган (5:240, 247-248).

Хуллас, Ўзбекистон жанубий сарҳадларидаги Қашқадарё воҳасининг куйи қисмида жойлашган, ўрта асрларда буюк ипак йўли чоррахасидаги асрларга бўйлашган иқтисодиёт савдо-сотик ва илм-фан марказларидан бири Касби шаҳри тарихини янги манбалар асосида тўлақонли ўрганиш ҳамда ёш авлодга етказиш энг асосий вазифалардан бири бўлиб турибди.

Зеро, Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улуғ аждодларимиз бор”.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қораев С. Ўзбекистон вилояти топонимлари изоҳли луғати. Тошкент, Ўз МЭ ДИН, 2000. Б.184.

2. Равшанов П. Қарши тарихи. Тошкент, Янги аср авлоди, 2006, Б.297-298, 366
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Т., 1968, Б.92
4. Кабанов С.К. Нахшеб на рубеже древности и средневековья (III-VII вв.). Ташкент, 1977, с.66-67
5. Абу Саъд Абдулкарим ибн Мухаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Самъоний. Насабнома. (ал-Ансоб) Бухоро, “Бухоро”, 2003, Б.240, 247-248
6. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент, 2000, Б.312
7. Камолиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX-начала XIII вв. Ташкент, 1996. Б.56-57
8. Раимкулов А. Қашқадарё воҳасининг ўрта аср шаҳарлари. Қарши, “Насаф”, 2018. Б.48.
9. Тер-Мкртичян, Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. М., «Наука», 1979, С.58
10. Массон М.Е., Лунина С.Б. Пятый сезон археологических работ в Кашкадарье. ОНУ. 1968, № 6, С.19
11. Маньковская Л.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби. Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М. 1979, С. 31-32, 86-90, 96-104.
12. Кочнев Б.Д. Исследования средневекового Несефа. Археологические открытия 1974 года. Москва, 1975, С.52-53

РЕЗИЮМЕ

КАСБИ ЎРТА АСРЛАРДА

т.ф.н. А. Ҳасанов (Қарши ДУ)

Қуйи Қашқадарёдаги Касби–Жанубий Суғднинг энг йирик шаҳарларидан бири ҳисобланган. Касби милоднинг V-VI асрларида Сосонийлар билан Суғд давлати чегарасидаги мустаҳкам истехкомга эга бўлган. Муаррих Ибн Ҳавқал унинг пойтахт Насафдан ҳам катталигини айтиб, бу шаҳарни “Касби қишлоғи” деб таърифлаган ва унда жомеъ масжиди мавжудлигини таъкидлаган.

Қадимшунос ва тарихчи олимлар С.К.Кабанов, Р.Х.Сулаймонов, Ш.С.Камолиддинов ва А.Раимкуловлар илк ўрта асрларга оид (V аср) арман манбаларида тилга олинган Казбион шаҳрини ўрта асрлардаги Касба шаҳри, ҳозирги Касбитепа билан локализация қиладилар. Айниқса, Ш.Камолиддиновнинг китобида маълумотлар араб манбаларига таянган ҳолда Касби тарихи ёритилган. Э.В.Ртвеладзе эса Казбионни Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари чегарасидаги Темир Дарвоза ва Ғузор оралиғига жойлаштиради. Касби худудида Ўрта Осиёдаги энг қадимий меъморий обидалардан бири, XI-XII асрларга оид Султон Мир Ҳайдар макбаралар мажмуаси сақланиб қолган ва бу мажмуа мўғуллар истилосигача бўлган давр Ўрта Осиё меъморчилигининг ноёб намуналаридан бири сифатида тадқиқ этилган. Бу шаҳарда “Сайидлар” авлодлари яшаган.

РЕЗЮМЕ

КАСБИ В СРЕДНИЕ ВЕКА

к.и.н. А. Хасанов (Карши Г.У.)

Касби один из крупнейших городов Южного Согда в Кашкадарьинской области. В V-VI веках. Касби был укрепленной крепостью между Сосаньянами и Согдийским государством. Историк Ибн Хавкал описывает его как столицу Насафа, называя город «деревней Касби» и утверждая, что в нем есть мечеть.

Историки и археологи С.К.Кабанов, Р.Х.Сулаймонов, Ш.С.Камолитдинов и А.Раймкулов локализовали в средневековом городе Касба, нынешнего Касбитепе, ранне средневекового казбион (V век) у армянских источников, в частности, книга Ш.Камолитдинова охватывает историю арабов, основанную на арабских источниках. Э. В. Ртвеладзе размещает Казбион в середине Железных ворот и Гузар на границе Кашкадарья и Сурхандарья. На территории Касби сохранился один из древнейших архитектурных памятников в Центральной Азии, мавзолей султана Мир-Хайдара XI-XII веков, и этот комплекс был исследован как один из редких образцов среднеазиатской архитектуры до вторжения в монголов. В этом городе жили потомки сайидов.

SUMMARY

KASBI IN THE MIDDLE AGES

Candidate of Historical Sciences A. Xasanov (Karshi S.U.)

It is one of the largest towns of Kasbi-South Sogd in the Lower Kashkadarya region. Kasib was a fortified Sosoniy and Sogd fortress in the V-VI centuries BC. Merverian Ibn al-Hawkal described it as "Kasbi village", saying that it was larger than the capital of Nasaf, said.

Historians and historians S.K.Kabanov, R.H.Sulaymonov, Sh.S.Kamoliddinov and A.Raimkulov are localized with the medieval town of Kasba, nowadays Kasbitepa, in the early Middle Ages (V century) Armenian sources. Especially in Sh.Kamoliddinov's book, the sources of information are based on Arabic sources. EVVadvoradze places Kazbion between the Iron Gate and Guzar on the border of Kashkadarya and Surkhandarya Oasis. One of the oldest architectural monuments in Central Asia, XI- The 12th-century Sultan Mir-Haidar mausoleum has been preserved and this complex was explored as one of the rare examples of the Central Asian architecture before the invasion of Mongolia. The Sayyid's descendants lived in this city.